

ks. Szymon Drzyżdżyk

 <https://orcid.org/0000-0003-2211-2102>
szymon.drzyzdzyk@upjp2.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Karolina Rachwał

 <https://orcid.org/0000-0002-1117-049X>
karolina.rachwal@academos.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://ror.org/0583g9182>

Obchody liturgiczne Wielkiego Tygodnia w świetle współczesnych badań nad wydarzeniami paschalnymi

 <https://doi.org/10.15633/ps.28109>

ks. Szymon Drzyżdżyk — prof. dr hab., teolog i filozof, absolwent Papieskiej Akademii Teologicznej, pracownik Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

Karolina Rachwał — dr, absolwentka Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, teolog, katechetka.

Article history • Received: 15 Sep 2023 • Accepted: 24 Nov 2023 • Published: 2 Apr 2024

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstract

Liturgical Celebrations of Holy Week in the Light of Contemporary Research on Paschal Events

Holy Week, crowned by the Resurrection from the dead, has for centuries been the most important liturgical event of the year. In terms of importance, it can only be compared to the Lord's Day—Sunday. Both celebrations have their origins in Judaism, where the Sabbath and Passover were treated similarly. The Sabbath was a day for the Lord, and Passover was the most important festival. The saving events are conditioned by historical time, as recorded by the Evangelists. Unfortunately, despite the accuracy of the Gospel authors, it is still difficult to establish a precise chronology, or even to indicate the year in which the crucifixion took place. In the following article, the formation of the Holy Week tradition is presented together with a historical reference as well as three contemporary proposals of dating the Passion. The initial stage was the so-called dispute over the date of Easter and it has also been presented first. Then the dynamic development of the tradition of Holy Week in the fourth century, and finally the most recent historical research covering the chronology of the Paschal events.

Keywords: Eucharist, Last Supper, Easter, Holy Week

Abstrakt

Obchody liturgiczne Wielkiego Tygodnia w świetle współczesnych badań nad wydarzeniami paschalnymi

Wielki Tydzień uwieńczony porankiem zmartwychwstania Pańskiego od wieków był i jest najważniejszym wydarzeniem liturgicznym w ciągu roku. Pod względem wagi porównywać go można jedynie z dniem Pańskim—niedzielą. Obie celebracje biorą swój początek z judaizmu, gdzie szabat i święto Paschy traktowane były podobnie. Szabat był dniem dla Pana, a Pascha była najważniejszym świętem. Wydarzenia zbawcze są uwarunkowane czasem historycznym, co zostało odnotowane przez ewangelistów. Niestety mimo dokładności autorów Ewangelii wciąż trudno jest określić precyzyjną chronologię, czy nawet wskazać rok, w którym ukrzyżowanie miało miejsce. W poniższym artykule przedstawiono kształtowanie się tradycji obchodów Wielkiego Tygodnia wraz z historycznym odniesieniem oraz trzy współczesne propozycje datowania męki Pańskiej. Początkowym etapem był tak zwany spór o datę Wielkanocy i dlatego został on przedstawiony w pierwszej kolejności. Następnie ukazano dynamiczny rozwój tradycji obchodów Wielkiego Tygodnia w IV wieku, a na koniec zaprezentowano najnowsze badania historyczne obejmujące chronologię wydarzeń paschalnych.

Słowa kluczowe: Eucharystia, ostatnia wieczerza, Wielkanoc, Wielki Tydzień

Wspólnota Kościoła po Soborze Watykańskim II, chcąc lepiej zrozumieć swoje posłannictwo, skierowała swe spojrzenie ku Kościołowi pierwotnemu. Kształtował się on lokalnie, bazując na chrzcie i wierze w Jezusa Chrystusa, Syna Bożego. Pierwszą celebracją wspólnotową stało się niedzielne łamanie chleba, czytanie Pisma i nauki temu towarzyszące. W szczególny sposób zmartwychwstanie Jezusa powiązано z cotygodniową celebracją, a w dalszej kolejności z corocznym wspomnieniem. Wielkanoc już w pierwszych wiekach zajmowała najważniejsze miejsce wśród świąt roku liturgicznego. Ukształtowała się wraz z Pięćdziesiątnicą (rozumianą jako pięćdziesiąt dni czasu paschalnego) najwcześniej spośród cyklicznych uroczystości, a w obrębie tygodnia szczególne miejsce zajął dzień Pański – niedziela. Miało to oczywiście swoje korzenie w żydowskim dniu szabat. Zmartwychwstanie Jezusa w noc z soboty na niedzielę wymusiło przesunięcie dnia odpoczynku i nadało mu pełniejsze znaczenie, zapowiadając odrodzenie stworzenia. Symbolika niedzieli wypełniła się poprzez zmartwychwstanie Pana, co nie było bez znaczenia w dyskusji dotyczącej rozpoczęcia czasu świętowania Wielkanocy.

W świetle rozwoju nauk biblijnych oraz zaawansowanych współczesnych badań nad starożytnymi kalendarzami, rodzi się szereg pytań: Czy poprawnie została ustalona data Wielkanocy i czy nie powinna być zmieniona? Czy Chrystus rzeczywiście umarł w czasie święta Paschy? W jakim dniu miała miejsce ostatnia wieczerza? Jeszcze do niedawna kwestie te były oczywiste, natomiast w świetle współczesnych badań¹ niektóre pytania powinny zostać postawione ponownie i domagać się odpowiedzi uwzględniających postęp naukowy. Dokładnie taki cel stawiają sobie autorzy niniejszego artykułu. Chodzi o prześledzenie tych zagadnień w perspektywie historycznej, aby następnie w oparciu o współczesne badania dać odpowiedzi na wskazane problemy.

¹ Zob. F. La Greca, L. De Caro, *Aprofondimenti sulla nascita di Gesù nell'1 A. D. e sulla datazione della crocifissione nel 34*, „*Annales Theologici*” 34/1 (2020), s. 13–58, DOI: <https://doi.org/10.3308/ath.v34i1.450>; C. Humphreys, *The mystery of the Last Supper*, Cambridge 2011; C. Humphreys, W. Waddington, *The Date of the Crucifixion*, <https://www.asa3.org/ASA/PSCF/1985/JASA3-85Humphreys.html> (27.12.2021); J. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus: The Roots of the Problem and the Person*, t. 1, Doubleday, New York 1991; B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, Kraków 2018.

Tekst poświęcony jest kształtowaniu się tradycji liturgicznych Wielkiego Tygodnia i współczesnym przesłankom historycznym pomocnym przy rekonstrukcji prawdziwych wydarzeń męki Pańskiej. Mimo że Tradycja Kościoła opierała się na konkretnych wydarzeniach, to nie przechowała bezspornych wspomnień o ostatniej wieczerzy i bliskości święta Paschy w czasie śmierci Jezusa Chrystusa.

1. Spór o datę Wielkanocy

Euzebiusz z Cezarei oraz Epifaniusz z Salaminy, żyjący w IV wieku, byli świadkami jak ujednoczała się tradycja dnia celebracji Wielkanocy. Szczególnie w III i IV wieku przybrała na sile spór dotyczący sposobu wyznaczania dnia, a dokładniej momentu zakończenia postów, a rozpoczęcia świętowania. W tle tego konfliktu wyklarował się również charakter Wielkiego Piątku. Sobór w Nicei w 325 roku zobligował wspólnoty do postu w piątek, a świętowanie związał z niedzielą, dniem Pańskim. Mimo tak jasnego stanowiska w wielu wspólnotach panował stary zwyczaj związany z konkretnym dniem miesiąca (14 Nisan), a nie dniem tygodnia. Chcąc jednoznacznie wskazać błędy w myśleniu, Epifaniusz włączył poglądy tych wspólnot pomiędzy herezje chrześcijańskie w swoim *Panarionie*, a Euzebiusz szczegółowo opisał etapy toczącego się sporu².

Problem w tak zwanym sporze o datę świętowania Wielkanocy oscylował wokół przywiązania do tradycji apostoelskiej i dylematu powrotu wielu chrześcijan do zwyczajów żydowskich. W początkach Kościoła, gdy nie można jeszcze mówić o jednolitej doktrynie chrześcijańskiej, wspólnoty bazowały na tym, co przekazali im uczniowie Jezusa. Ważniejsze ośrodki chrześcijaństwa wyznaczały zwyczaje dla pomniejszych gmin. Należały do nich Jerozolima, Aleksandria, Antiochia i Rzym. Bazując na nauce apostołów i ich zapiskach, tworzyły się pierwsze zwyczaje. Przy wyznaczaniu Wielkanocy punktem odniesienia były żydowskie wyliczenia Paschy (14 Nisan). W roku ukrzyżowania Jezusa

² Epifaniusz z Salaminy, *Panarion*, II, 30 (50): kwartodecymianie i *Panarion*, III, 50 (70): Audianie; Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 24, oprac. A. Lisiecki, Poznań 1924 (*Pisma Ojców Kościoła*, 3).

święto Przejścia³ i szabat zbiegły się, ale nie ma pewności, czy odbyły się dokładnie w tym samym dniu. Źródłem informacji na ten temat są Ewangelie, które wprowadzają teologów w zakłopotanie już od pierwszych wieków chrześcijaństwa. Pomiędzy relacją synoptyczną a Ewangelią według św. Jana pojawia się rozdzźwięk. Synoptycy konsekwentnie odnoszą się do ostatniej wieczerzy jako uczy sederowej rozpoczynającej święto, a śmierć Jezusa miała miejsce dnia następnego. W domyśle dzieje się to w dzień święta (Mt 26, 17–20; Mk 14, 12–17; Łk 22, 7–15). Wczytując się w treść Janowej Ewangelii (J 13, 1–17, 26), rozpoznaje się uroczysty charakter ostatniej wieczerzy, ale trudno doszukać się informacji, czy według Ewangelisty jest to wieczerza paschalna. Ze względu na dalszy opis wnioskuje się, że wieczerza nie była Paschą, ponieważ św. Jan podkreśla, że ukrzyżowanie miało miejsce w czasie, gdy Żydzi zabijają baranki w świątyni. Jest to logiczny wniosek, skoro zabite baranki miały być przygotowane na ucztę paschalną rozpoczynającą święto. Zaznaczmy, że choć wniosek jest logiczny, to może być nieprawidłowy. Święty Jan nie podaje, czy ostatnia wieczerza była posiłkiem sederowym, ale również nie neguje jej paschalnego charakteru. Dodatkowo autor Ewangelii określeniem „Żydzi” posługuje się nie w odniesieniu do wszystkich członków Narodu Wybranego, ale do przeciwników Jezusa⁴. Jednak znacząca dla chrześcijan będzie zgodność, co do bliskości święta Paschy. Fakt ten wyznaczył sposób ustalania święta Zmartwychwstania Pańskiego do dnia dzisiejszego.

Bez względu na rozbieżności w przekazie Ewangelii spór o datę Wielkanocy powstał z innego powodu, a mianowicie ze względu na różnice w tradycjach apostoelskich. Większość wspólnot opowiedziało się za symboliką dnia Pańskiego, utrzymując powiązanie święta z 14 Nisan i dniem tygodnia. Po dokonaniu obliczeń, zgodnie z którymi wyznaczano żydowską Paschę, ustalano kolejno Wielki Piątek (mający charakter postny) i Niedzielę Zmartwychwstania (czas świętowania). W zależności

3 Słowo pascha oznacza przejście. Nawiązuje do wyjścia Izraelitów z Egiptu: przejścia anioła śmierci, przejścia narodu przez Morze Czerwone i w szerokim rozumieniu wędrowki przez pustynię.

4 Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, XXX, red. A. Bandura, A. Baron, T. Górski, H. Pietras, E. Stańska, Kraków 2003, s. 107–109 (Źródła Myśli Teologicznej, 27).

od regionu post kończono wieczorem w sobotę, w nocy z soboty na niedzielę lub w niedzielę o poranku⁵. Natomiast w Kościele efeskim kontynuowano tradycję przekazaną przez św. Jana Apostoła. Czas świętowania związany był ściśle z 14 Nisan bez względu na dzień tygodnia. Podczas, gdy Żydzi rozpoczynali po zachodzie słońca wieczerzę paschalną, chrześcijanie po godzinie 15.00 (godzina śmierci Jezusa) rozpoczynali obchodzić Wielkanoc⁶. Początkowo nie powodowało to konfliktów, ale wraz ze zwiększającą się migracją ludności zaczęto zauważać, że na tym samym terenie część chrześcijan ciągle pościła, podczas gdy inni już świętowali⁷. Wraz z umocnieniem się pozycji Rzymu wśród kościołów lokalnych, zaczęto dążyć powoli do ujednoczenia najważniejszych kwestii. Bez wątplenia za taką można uznać celebrację Wielkanocy.

Pierwsze próby nakłonienia kościołów Azji Prokonsularnej do zmiany tradycji wielkanocnych relacjonuje Euzebiusz z Cezarei: ok. 154/155 roku papież Anicet podjął rozmowę ze św. Polikarphem, biskupem Smyrny, a kolejno między 196 a 198 roku papież Wiktor nawiązał korespondencję z biskupem Efezu, Polikratesem⁸. W pierwszym przypadku rozmowy prowadzone w Rzymie nie przyniosły oczekiwanego rozwiązania papieżowi, który postanowił nie wywierać nacisku na wspólnoty azjatyckie widząc w różnorodności świętowania Wielkanocy problem obrzędowy, a nie dogmatyczny⁹. Spór jednak przybierał na sile, gdyż kolejna konfrontacja powstała w kontekście nasilającego się problemu żydujących chrześcijan i ruchu ebionitów. Wielu wyznawców Chrystusa powracało do praktyk wynikających z przestrzegania Prawa Mojżesza. Zmagając się z tymi problemami, papież Wiktor w tradycji wielkanocnej kościołów Azji Prokonsularnej dopatruje się herezji, której wyznawców określano kwartodecymianami. Po zwołaniu serii synodów, mających określić stanowisko poszczególnych Kościołów, głowa Kościoła w Rzymie nakazuje Kościołowi w Efezie dopasowanie się do zwyczajów praktykowanych w pozostałych częściach świata chrześcijańskiego

5 Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 24, 9–13, 241.

6 W. Szcześnieiak, *Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie*, Warszawa 1906, s. 101.

7 Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 23, 1, 238.

8 Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 24, 14–18, 242.

9 W. Szcześnieiak, *Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie*, s. 103.

i przesunięcie czasu świętowania Wielkanocy na niedzielę po 14 Nisan¹⁰. Aktualny wówczas biskup Polikrates w liście do papieża deklaruje niezmiennosc swojego stanowiska, powołując się na apostołskosc praktyki jego Kościołów i prosząc o zrozumienie sytuacji. Na to z kolei nie chce przystać papież Wiktor, grożąc ekskomuniką¹¹. Przy tak zaognionej sytuacji listownie interweniuje św. Ireneusz, powołując się na stanowisko papieża Aniceta. Prosi o złagodzenie stanowiska, gdyż sprawa Kościoła efeskiego nie jest sprzeczna z wiarą. Musiało to wywrzeć wpływ na Biskupa Rzymu, skoro nie wyłączył Kościoła efeskiego z jedności mimo braku porozumienia¹².

Jednak problem w żaden sposób się nie wyciszył. Wraz z umocnieniem się stolicy biskupiej w Rzymie pojawił się kolejny problem związany z Wielkanocą, a mianowicie sposób jej obliczania. Pierwotnie kierowano się obliczeniami żydowskimi, ale chrześcijanie chcieli się od nich zdystansować. Już na początku II wieku w Rzymie i w Aleksandrii zaczęto samodzielnie wyznaczać święto, kierując się wyliczeniami astronomicznymi. Pod koniec III wieku poświadczono jest w dokumentach przyjęcie systemu rzymskiego, ale gdy obliczenia były sprzeczne z aleksandryjskimi, to przyznawano pierwszeństwo temu drugiemu. Zanim jednak do tego doszło, świat chrześcijański znów stanął przed problemem różnicy w wyznaczaniu początku święta¹³. W efekcie w 314 roku w Arles cesarz Konstantyn Wielki zwołał synod biskupów mający zająć się herezją donatystów, ale i ustalić jedną datę Wielkanocy dla wszystkich wierzących w Chrystusa. W jednym z kanonów listu ojców synodalnych do papieża Sylwestra znajduje się wspólne stanowisko obradujących, aby wszyscy obchodzili święto w tym samym dniu tak jak jest jeden Jezus Chrystus, ale bez wskazania konkretnego dnia¹⁴.

Ostatecznym rozstrzygnięciem miały być postanowienia soboru w Nicei w 325 roku. W liście do wspólnot w Egipcie oznajmiono, że wszystkie Kościoły świętujące w tym samym czasie co Żydzi muszą dostosować się

10 Akta synodalne 50–381, 2, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006 (Synody i Kolekcje Praw, 1).

11 Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 24, 2–8, 239–241.

12 Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, V, 24, 9–18, 241–243.

13 J. Naumowicz, Trzy spory o datę Wielkanocy, „*Vox Patrum*” 26 (2006) t. 49, s. 458–461, DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.8228>.

14 List synodu w Arles do papieża Sylwestra, kan. 1, w: Akta synodalne 50–381, s. 70.

do tradycji rzymskiej, która była zgodna z pozostałymi Kościołami¹⁵. Nadal jednak brakowało wskazania konkretnego dnia, czym corocznie miały zająć się ośrodki komputystyki w Rzymie i w Aleksandrii na podstawie stworzonych tabel paschalnych. Za przykład ogłaszania dat Wielkanocy mogą posłużyć coroczne listy biskupów aleksandryjskich na Wielki Post, gdzie pod koniec wskazywano, kiedy należy rozpocząć i zakończyć czas postny, a kiedy zacząć świętowanie Zmartwychwstania Pańskiego¹⁶.

Ujednolicenie daty świętowania Wielkanocy, a w konsekwencji rozpowszechnienie się postnych tradycji Wielkiego Piątku, było kluczowe przy powstawaniu celebracji męki Pańskiej w ciągu całego Wielkiego Tygodnia. Echa tego sporu pojawiają się jeszcze przez cały IV wiek i początek V wieku. Biskupi obradowali na lokalnych synodach nad ujednoliceniem tradycji świętowania Wielkanocy w Antiochii w 341 roku, w Sangarum w Bitynii w 391 roku, w Hipponie w 393 roku, w Kartaginie w 397 i w 407 roku i w Saliq w 410 roku¹⁷. Zarówno Euzebiusz z Cezarei, jak i Epifaniusz z Salaminy wymieniają powody, dla których pierwszeństwo ma tradycja wiążąca święto Zmartwychwstania Pańskiego z niedzielą po 14 Nisan.

Euzebiusz za słuszne uważa przede wszystkim ujednolicenie tradycji, aby nie było konfliktu między poszczącymi i świętującymi braćmi. Gdy ma dokonać wyboru, to nie chce się zgodzić na świętowanie w tym samym czasie co Żydzi, którzy odpowiedzialni byli za śmierć krzyżową Syna Bożego¹⁸. Epifaniusz natomiast dodaje do tego, że świętowanie w niedzielę po 14 Nisan jest doskonalsze. Biorąc za punkt wyjścia dzień przygotowania wieczerzy paschalnej, wypełnia się prawo, ale i daje się pierwszeństwo niedzieli oraz spełnia się nakaz z nią związany. Jest to przestrzeganie obliczeń opartych zarówno na cyklach księżycowych, jak i słonecznych. Zabezpiecza to jednocześnie przed świętowaniem Wielkanocy dwa razy w ciągu roku (mogłoby do tego dojść, gdyby

15 List Synodu w Nicei do Egipcjan, 12, w: Dokumenty Soborów Powszechnych, t. 1, s. 53.

16 J. Naumowicz, Trzy spory o datę Wielkanocy, s. 459–463.

17 Akta synodalne 50–381, s. 135; Akta synodalne 381–431, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010, s. 53 (Synody i Kolekcje Praw, 4).

18 Euzebiusz z Cezarei, Życie Konstantyna, III, 18, oprac. T. Wnętrzak, Kraków 2007, s. 19, 178–179 (Źródła Myśli Teologicznej, 44).

używano kalendarza żydowskiego)¹⁹. Krytykując odłączonych audian, Epifaniusz wykazuje mimo wszystko dla nich wielki szacunek ze względu na doskonałość życia. Wyznacza kilka kwestii, z którymi zgodzić się nie może. Jedną z nich jest powrót do świętowania Wielkanocy 14 Nisan zgodnie z obliczeniami żydowskimi. Według Epifaniasza Audios uznali, że ojcowie soborowi poparli starania cesarza Konstantyna i zgodzili się, aby święto było ustanowione w niedzielę, tylko ze względu na władzę i jego interesy, a może nawet ze względu na jego urodziny. Sami audianie powrócili do tradycji przodków, powołując się na znane w ówczesnym Kościele Rozporządzenie (Ordynacje) Apostołów. Epifaniusz nieugięcie krytykuje ich za złą interpretację dokumentu apostoelskiego, wskazując, że jedynym interesem cesarza, biskupów, jak i apostołów w Ordynacjach, była jedność, gdyż nierzadko śmiano się z różnych zwyczajów wielkanocnych wśród chrześcijan. Ponadto biskup Salaminy uważał, że nie można wciąż trzymać się obliczeń żydowskich, gdyż według niego były często błędnie dokonywane poprzez ignorowanie cyklu słonecznego²⁰.

2. Kształtowanie się celebracji Wielkiego Tygodnia w IV i V wieku

W pierwszych dwóch wiekach trudno jest wskazać wspólne tradycje związane z męką Pańską ze względu na lokalny rozwój Kościołów. Pojawiają się pojedyncze wzmianki w pismach ojców apostoelskich, które wskazują, że w ogóle celebrowano wydarzenia paschalne poza dniem Pańskim. Próby utworzenia wspólnych zwyczajów zaobserwować można dopiero w III wieku, na podstawie opisanego powyżej sporu o datę Wielkanocy oraz praktyk pokutnych (post w środy i piątki oraz przynajmniej jeden dzień przed Wielkanocą²¹). Przełomowym okresem był IV wiek. Związane było to z kilkoma czynnikami. Przede wszystkim

¹⁹ Epifaniusz z Salaminy, *Panarion*: herezje 1–33, 30 (50), przekł. i wstęp M. Gilski, oprac. A. Baron, Kraków 2015, s. 24–26.

²⁰ Epifaniusz z Salaminy, *Panarion*, 50 (70), 9–14, s. 420–427.

²¹ Wśród tekstów z pierwszych trzech wieków wspominających o postach w środy, piątek i przed Wielkanocą zwyczajowo wymienia się: *Didache*, VII, 4; VIII, 1, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988 (Ojcowie Żywi, 8); Tertulian, *O poście przeciwko pszychikom*, XIV, tłum. E. Stanula, Warszawa 2007, s. 188 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 65); *Didaskalia Apostolorum*, XXI, oprac. H. Connolly, Oxford 1929, s. 181–182.

Konstantyn Wielki zalegalizował chrześcijaństwo edyktem mediolańskim i zainteresował się miejscem pochówku Jezusa w Jerozolimie. Odnalezienie grobu i relikwii krzyża oraz wybudowanie Bazyliki Grobu Pańskiego upowszechniły wśród chrześcijan ruch pielgrzymkowy do Ziemi Świętej²².

Praktyki pielgrzymkowe doskonale oddają Pamiętniki Egerii spisane około 384 roku. Opisuje ona rozbudowane zwyczaje związane z czterdziestodniowym Wielkim Postem (dopiero w IV wieku poświadcza się w niektórych wspólnotach taką praktykę) i przygotowaniem do Wielkanocy w ostatnim tygodniu przed świętem, czyli w okresie tutaj omawianym. Wielki Tydzień rozpoczynał się rytuałem przybycia Jezusa do Betanii, a następnie w niedzielę palmową prowadzona była procesja z palmami zaczynająca się na Górze Oliwnej i kończąca się w kościele Anastasis. Poniedziałek i wtorek były zwyczajnymi dniami postu, ale od środy wydarzenia się intensyfikowały. Wpierw wspomniano zdradę Judasza, która według podawanej tam tradycji, miała miejsce po ostatniej wieczerzy. Pamięć o tym wyrażano poprzez czuwanie w grocie, w której Jezus nauczał ludzi, będąc na Górze Oliwnej. Rankiem w Wielki Piątek procesja z biskupem na czele wyruszała do miejsca modlitwy w Ogrócu. Kolejno do symbolicznego miejsca pojmania, a następnie do miasta, gdzie kontynuowano czuwanie przy słupie symbolizującym miejsce biczowania. Wieczorem wierni spotykali się na Golgocie i przy relikwiiach Krzyża Pana na modlitwę oraz czytanie Pisma Świętego. Wielka Sobota upływała na czuwaniu przy grobie, ale Egeria nie wymienia szczegółów, ograniczając się do stwierdzenia, że zwyczaje pokrywają się z tymi panującymi w jej rodzinnej miejscowości²³.

Bogactwo opisu pątniczki wskazuje, jak w IV wieku kształtowały się rozbudowane tradycje powiązane z męką Pańską. Są one szczególnie ze względu na Jerozolimę, ale jak wskazuje autorka, część z nich praktykowana była również w miejscu, z którego przybyła. Analizując dokumenty synodalne w poszczególnych regionach, jak i wypowiedzi ojców Kościoła, coraz wyraźniej zarysowywało się Triduum Paschalne

²² M. Starowieyski, *Przedmowa*, oprac. P. Iwaszkiewicz, Kraków 1996, s. 5–7 (Ojcowie Żywi, 13).

²³ Egeria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, 29, 3–38, 2, Kraków 1996, s. 203–215 (Ojcowie Żywi, 13).

rozpoczynane w piątek poprzez różne formy pobożności praktykowane przy Krzyżu. Sobota w ciągu dnia miała wymiar pokutny, przeznaczona więc była na czuwanie i post. W Wigilię Paschalną natomiast odbywały się chrzty katechumenów.

Na podstawie katechez chrzcielnych i mistagogicznych można wymienić praktyki katechumenalne. Wśród nich warto zwrócić uwagę na: rozbudowane egzorcyzmy, uroczyste i z wielką starannością celebrowany chrzest poprzez trzykrotne zanurzenie, namaszczenie oliwą i nauki temu towarzyszące. Samo wydarzenie w katechezach mocno powiązane było z uświadamianiem konieczności porzucenia starego człowieka i nowością rozpoczynającego się życia dla kandydata. Stąd wybór Wigilii Paschalnej na przyjęcie do wspólnoty²⁴. W IV wieku pierwszy raz pojawia się gest zapalania świecy podczas obchodów wigilii paschalnej. Nie wiadomo, na ile były to liturgiczne czynności, ale Asteriusz Sofista w swoim kazaniu postanowił odnieść się do symbolu światła świecy paschalnej. Tu szczególnie interesujące jest określenie „paschalnej”, które sugeruje, że nie była to zwykła świeca użyta do oświetlenia pomieszczenia. Również u św. Augustyna można odnaleźć podobne odniesienie. Pojawia się także śpiew hymnów podczas zapalania świec oraz ich błogosławieństwa, ale liturgię światła w pełnym znaczeniu i uroczysty śpiew *Exsultetu* poświędzono dopiero w VII wieku, a błogosławieństwo ognia jeszcze później²⁵.

Z pierwszych III wieków w ogóle nie ma świadków tekstualnych, aby jakakolwiek wspólnota wprowadziła coroczne wspomnienie ostatniej wieczerzy. W IV wieku pojawiają się jedynie pojedyncze odniesienia, jak choćby w przypadku wspomnień Egerii. W liturgii obchody Wielkiego Czwartku poświędzone są dopiero po V wieku. *Sakramentarz Gelazjański* wymienia trzy formularze dla Kościoła w Rzymie: dla przyjmowanych pokutników przed południem, Msza Krzyżma w ciągu dnia i Msza wspomnienia Wieczerzy Pańskiej wieczorem. Trudno jest jednak wskazać dokładną datację dokumentu, gdyż najstarsza kopia pochodzi

²⁴ Wśród znanych tekstów chrzcielnych oparto głównie na katechezach św. Augustyna (*Kazanie* 218, 103–109), św. Cyryla Jerozolimskiego (*Katecheza* 18, 307. 319–321) i św. Jana Chryzostoma (*Kazanie na Wielkanoc*, 108).

²⁵ B. Nadolski, *Liturgia*, t. 2, Poznań 1991, s. 58–59.

z VIII wieku, a początkowe przypisywanie autorstwa papieżowi Gelazjuszowi I spowodowało błędne powiązanie go z V wiekiem²⁶.

Widać wielką ostrożność Kościołów we wprowadzaniu takiej tradycji. Pod względem historycznym już na poziomie samych Ewangelii widać niekonsekwencję w określeniu charakteru ostatniej wieczerzy. Nie kwestionowano znaczenia i nowości słów Jezusa z wieczerzy, ale jej tradycyjny żydowski wymiar. Przez wieki badacze Pisma Świętego spierali się o to, czy ostatnią wieczerzę można uznać za posiłek sederowy. Bliskość święta Paschy każe odczytywać ostatni posiłek Chrystusa z uczniami w jej kontekście, ale pozostają wątpliwości co do czasu jej spożycia. Ostatecznie nie ma to znaczenia w odniesieniu do wszystkich wydarzeń zbawczych, a szczególnie męki Pańskiej. Ofiarny charakter Eucharystii i ukrzyżowania pozostaje niezmienny²⁷. Niemniej problem datowania ostatniej wieczerzy nadal zajmuje naukowców, co zostanie teraz przedstawione.

3. Współczesna datacja ostatniej wieczerzy

W artykule obszernie został przedstawiony spór dotyczący ustalenia daty świętowania Wielkanocy w pierwszych wiekach Kościoła. Wszystko po to, aby ukazać jak dobrze, pod kątem historycznym, ugruntowane jest piątkowe ukrzyżowanie (przeddzień szabatu) oraz niedzielna celebrowanie zmartwychwstania Pańskiego (poranek po szabacie). Zarówno Ewangeliści, jak i Tradycja Kościoła spójnie umiejscawiają te dwa wydarzenia w piątek po południu i w niedzielę o poranku. Dzień przerwy między nimi chrześcijanie wypełnili postami, czcząc spoczynek ciała Pana w grobie. Przez wieki do Triduum Paschalnego zaliczano te trzy dni: Wielki Piątek, Wielką Sobotę i Niedzielę Wielkanocną. Dziś Triduum rozpoczyna się Mszą Wieczerzy Pańskiej, ale umiejscowienie jej w wieczór czwartkowy ciągle budzi wątpliwości wśród badaczy. Jej liturgiczna celebrowanie w obecnym wymiarze ma bardziej charakter symboliczny, w przeciwieństwie do pozostałych praktyk wielkanocnych.

26 K. Lijka, *Dzieje Triduum Paschalnego. Historia liturgii*, red. W. J. Świerżawski, Zawichost 2012, s. 107–108 (Mysterium Christi, 2).

27 H. von Balthasar, *Teologia misterium paschalnego*, Kraków 2001, s. 91–92.

Podstawowymi danymi do ustalenia daty ostatniej wieczerzy są ewangeliczne opisy. Na podstawie relacji synoptycznych podaje się, że była ona wieczerzą paschalną, a po niej Jezus udał się do ogrodu Oliwnego, gdzie został schwytany, w nocy osądzony przez Żydów, w ciągu dnia przez Piłata, a w południe wydano Go na śmierć krzyżową. Było to przed rozpoczęciem szabat, a więc w piątek. Konsekwentnie, zgodnie z tą chronologią, wieczerza odbyłaby się wieczorem dzień wcześniej, czyli w czwartek, według współczesnego liczenia czasu. Opisy synoptyczne przy pierwszym wrażeniu skłaniają do takiego odtworzenia wydarzeń, a ostatecznym wnioskiem jest stwierdzenie, że w piątek było święto Paschy, ponieważ tradycyjnie wieczerza sederowa rozpoczynała je wieczorem dzień wcześniej. Wszystko to, mając nadal na uwadze współczesną metodę rozpoczęcia doby.

Zazwyczaj podczas omawiania męki Pańskiej bierze się pod uwagę opis od wieczerzy do ukrzyżowania. Jeżeli jednak rozszerzy się badania do czasu przybycia Jezusa do Jerozolimy, to można zaobserwować kilka interesujących faktów. Po pierwsze synoptycy nie są konsekwentni w podaniu liczby dni pobytu Mistrza z Nazaretu w Jerozolimie i Betanii. U św. Marka możemy wyodrębnić przynajmniej trzy dni oraz opis męki, u św. Mateusza minimum trzy dni i czas męki, a św. Łukasz jest zaskakująco nieprecyzyjny, podając jedynie informację o kilku dniach pobytu (Mt 22, 23; Mk 11, 1–14, 11; Łk 19, 47; 20, 1; 21, 37). Święty Marek i św. Mateusz nie dbają o chronologię mów wygłaszanych w świętym mieście. Zostają one przedstawione jakby wszystko miało miejsce w ciągu jednego dnia. Nieścisłości w opisach liczby dni pobytu Jezusa w Jerozolimie mogą oznaczać, że została zaburzona również chronologia ostatnich chwil przed śmiercią na krzyżu. Oznacza to, że od pojmania do wydania wyroku mogło upłynąć więcej czasu niż jeden dzień, zwłaszcza że św. Łukasz jako jedyny wspomina o odesłaniu Jezusa przez Piłata do Heroda, który miał przebywać w tym czasie w Jerozolimie. Oskarżyciele Jezusa byli przy Nim obecni podczas pierwszego spotkania u Piłata, następnie udali się za Nim do Heroda i najwyraźniej rozeszli się, skoro Piłat przy drugim spotkaniu z Jezusem nakazał ponowne ich zwołanie (Łk 23, 13). Gdyby to rzeczywiście działo się w ciągu niepełnej doby, przy tak intensywnej dynamice wydarzeń, nie powinni mieć na to czasu.

Odtwarzając te same wydarzenia na podstawie Ewangelii według św. Jana, wyciąga się inne wnioski. Po pierwsze Jezus przybył na święto Paschy około sześć dni wcześniej. Kolejno wieczerza jest uroczystym posiłkiem, ale nie ma podanego dokładnego jej charakteru, co jeszcze nie oznacza, że nie była wieczerzą paschalną, jak już zostało to zauważone wcześniej. Kolejno dowiadujemy się, że w piątek przed szabatem Żydzi zabijali baranki na Paschę, która dopiero miała się odbyć następnego dnia. Nadal od momentu schwytania do śmierci mamy wrażenie, że mija jeden dzień, ale jeżeli wieczerza nie była spożyta zgodnie z zaleceniami arcykapłanów, to nie jest to takie oczywiste.

Nie jest to tylko różnica w umiejscowieniu święta Paschy i określeniu charakteru ostatniego posiłku, jaki Jezus spożył ze swoimi uczniami. Konsekwencje zanegowania odbycia się święta w piątek są poważniejsze. Jeżeli Chrystus spożył seder w innym czasie niż większość Żydów lub przynajmniej wcześniej niż zostało to nakazane przez arcykapłanów w świątyni, to możemy wówczas przesunąć to o dwa lub więcej dni, co zostawia znów więcej czasu na wydarzenia od momentu schwytania Chrystusa w Ogrójcu do wydania wyroku i śmierci krzyżowej.

Jeżeli nie w czwartek, czyli dwa dni przed szabatem, a dzień przed ukrzyżowaniem Jezusa, to naturalnie nasuwa się pytanie: kiedy? W czasach współczesnych pojawiło się kilka interesujących propozycji. Pojawiające się nowe dane dzięki odkryciom archeologicznym, czy też dzięki rozwojowi technologii, pozwalają zwiększyć precyzję w odtwarzaniu chronologii męki Pańskiej.

Najbardziej skrajną propozycją jest przesunięcie ostatniej wieczerzy o trzy dni. Zaproponowała ją Annie Jaubert w 1957 roku po zapoznaniu się z odkrytym w Qumran kalendarzem solarnym. Zgodnie z nim święto Paschy powiązane było ze środą, czyli wieczerza paschalna odbywała się we wtorkowy wieczór i oddalona była od szabat o trzy dni. Oczywiście trzy dni od szabat wyznaczonego zgodnie z kalendarzem qumrańskim. Autorka teorii założyła, że w tym szczególnym roku szabat w świątyni wypadał dokładnie w ten sam dzień, co we wspólnocie z Qumran. Przyjęła ona również, że Jezus spożył wieczerzę paschalną, ale zgodnie z kalendarzem qumrańskim, a podczas święta (wciąż tego wyznaczonego na podstawie kalendarza qumrańskiego) przebywał w areszcie. Jego oskarżyciele natomiast posługiwali się kalendarzem

świętynnym i dlatego św. Jan zanotował, że przygotowywali się dopiero do wieczerzy²⁸.

Mniej radykalną propozycją jest teoria zaproponowana przez Colina Humphreysa. Punktem wyjścia dla niego również było stwierdzenie, że Jezus spożył wieczerzę paschalną, ale zgodnie z kalendarzem przedwygnaniowym. Jest to jego autorskie rozwiązanie, gdyż wśród swoich badań zauważa, że Izraelici podczas ucieczki z Egiptu stosowali inny sposób liczenia czasu niż Żydzi z I wieku n. e. Zagłębiając się w dostępne informacje na temat kalendarzy stosowanych w starożytnym Egipcie, próbuje odtworzyć ten, jakim posługiwali się Izraelici podczas eksodusu. Dowodzi dalej, że został on zmieniony podczas niewoli babilońskiej. Ten system liczenia czasu Żydzi używali po powrocie z wygnania aż do czasów Jezusa. Analizując różnice w systemie egipskim i babilońskim, dochodzi do stwierdzenia, że Egipcjanie liczyli początek miesiąca o jeden dzień wcześniej niż Babilończycy, a to z kolei powodować musiało przesunięcie w świętowaniu Paschy o jeden dzień. Wysuwa więc ostateczny wniosek, że część Żydów nadal stosowała starszą metodę kalendarzową, a Jezus mógł być jednym z nich. Podsumowując, według Humphreysa Chrystus spożył ostatnią wieczerzę dwa dni przed szabatem ogłaszającym w świątyni, czyli w środę wieczorem. W czwartek było święto zgodnie z kalendarzem przedwygnaniowym i przebywał w więzieniu, a w piątek został ukrzyżowany²⁹.

Taka sama chronologia jak u Humphreysa przedstawiana jest przez zwolenników tak zwanej teorii nowej Paschy. Zakładają oni, że ostatnia wieczerza była ucztą paschalną i miała miejsce w środę wieczorem. Jezus jako Syn Boży jest Panem święta, a poprzez swoją śmierć wypełnił przeznaczenie Paschy. Już opowiadanie o Adamie i Ewie zawiera obietnicę uwolnienia od grzechu. Natomiast symbolika Mesjasza jako nowego Mojżesza, który wyswobodzi naród izraelski, towarzyszyła Żydom przez pokolenia. Choć wraz z upływem lat zapowiedzianą wolność zaczęto utożsamiać z polityczną niezależnością, to oczekiwania ludzkie nie były w stanie przysłonić Bożego planu. Wśród zwolenników teorii nowej Paschy należy wymienić przede wszystkim papieża

28 A. Jaubert, *La date de la Cène*, Paris 1957.

29 C. Humphreys, *The mystery of the Last Supper*, Cambridge 2011.

Benedykta XVI, Johna Meiera, Branta Pitre, Andrzeja Proniewskiego, Scotta Hahna czy Hansa Lessinga³⁰.

Niniejszy artykuł poświęcony został umiejscowieniu wydarzeń paschalnych w obrębie tygodnia, ale przeprowadzono również badania mające na celu ustalenie dokładnego roku, w którym się one odbyły. Szczególnie interesujące są obliczenia wspomnianego już Humphreysa, które prowadził z W. Graeme Waddingtonem, oraz kalkulacje dwóch włoskich naukowców: Fernando la Greca, Liberato de Caro.

Oba zespoły za punkt wyjścia wzięły obliczenia cykli księżycowych. Podstawową informacją jest świętowanie Paschy przez Żydów 14 Nisan, czyli w pierwszą pełnię księżyca w nowym roku, który rozpoczynał się po przesileniu wiosennym. Badacze przeanalizowali lata, w których Pascha mogłaby wypadać w czasie szabatu, dzień przed lub dzień po nim. Wszystko przy założeniu, że mogła nastąpić słaba widoczność początkowych faz księżyca uniemożliwiająca ogłoszenie nowego miesiąca. Kolejno wzięto pod uwagę informacje z Ewangelii o władcach i urzędnikach: Cesarzu Auguście, Królu Herodzie Wielkim, Kwiryniuszu i Poncjuszu Piłacie³¹.

Humphreys dodatkowo zbadał, w których latach mogło wystąpić zaćmienie słońca (Mt 27, 45; Łk 23, 45) i zjawisko „krwawego księżyca” zwiastujące według proroków niezwykle wydarzenia związane z Dniem Pana (Iz 13, 10; Am 8, 9; Jl 3, 4). U proroków miało to być jednym ze znaków zapowiadających apokalipsę. Natomiast trzęsienie ziemi, opisane przez św. Mateusza i św. Łukasza, wyraża centralne wydarzenie w dziejach świata. Centralne, a nie ostatnie. Włączając do swych badań apokryf Raport Piłata i komentarz tekstów prorockich, dokonany przez Cyryla

30 Teoria nowej Paschy przedstawiana jest w kilku opracowaniach. Założenia są te same, ale posiadają czasami różną argumentację lub odmienny tok rozumowania. Zob. J. Ratzinger, *Jezus z Nazaretu*, t. 2: *Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, przekł. W. Szymaona, Kielce 2011, s. 124–127; J. Meier, *A Marginal Jew*; B. Pitre, *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*; A. Proniewski, *Ostatnia Wieczerza w kontekście żydowskiej uczty paschalnej*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 6 (2007), s. 57–67, DOI: 10.15290/rtk; S. Hahn, *Czwarty Kielich. Odkrywanie tajemnicy Ostatniej Wieczerzy i krzyża*, Kraków 2018; H. Lessing, *Die Abendmahlsprobleme im Lichte der neutestamentlichen Forschung seit 1900*, t. 1, Bonn 1953.

31 C. Humphreys, W. Waddington, *The Date of the Crucifixion*, <https://www.asa3.org/ASA/PSCF/1985/JASA3-85Humphreys.html> (27.12.2021); F. La Greca, L. De Caro, *Aprofondimenti sulla nascita di Gesù nell'1 A. D. e sulla datazione della crocifissione nel 34*, „*Annales Theologici*” 34 (2020) nr 1, s. 42–57, DOI: <https://doi.org/10.3308/ath.v34i1.450>.

Aleksandryjskiego, autor stwierdza, że wśród niezwykłych zjawisk opisanych podczas śmierci Jezusa również wystąpił efekt „krwawego księżyca”. Podsumowując wszystkie zmienne, stwierdza, że ukrzyżowanie miało miejsce 3 kwietnia 33 roku, odrzucając jednocześnie 30 rok, który wcześniej również brał pod uwagę, mając jedynie wyliczenia pełni księżyca³².

Fernando la Greca i Liberato de Caro dokonując obliczeń i analiz dostępnych danych, ustalili, że Jezus zmarł na krzyżu w 34 roku. Przez wiele wieków podawano ten rok aż do momentu datacji rządów Heroda Wielkiego, zgodnie z którą żył do 4 roku p. n. e. Byłaby to data graniczna dla narodzin Jezusa, a w dalszej kolejności odrzucono rok 34 jako możliwy w datacji ze względu na zbyt odległy rok od narodzin. Autorzy podjęli się więc ponownej rewizji okresu panowania oraz lat życia Heroda Wielkiego i orzekli, że mógł jednak rządzić do 1 roku n. e., co pozwoliło im na nowo włączyć rok 34 do badań nad ustaleniem czasu śmierci i zmartwychwstania Jezusa z Nazaretu³³.

Zakończenie

Podsumowując analizy dotyczące rozwoju celebracji Wielkiego Tygodnia, zaznaczyć należy, że Wielki Piątek i Niedziela Wielkanocna posiadają mocną podstawę historyczną zbudowaną na podstawie Ewangelii, którą kontynuują wspólnoty chrześcijańskie od czasów apostoelskich. Spór o datę świętowania Wielkanocy oscylował wokół obrania najwłaściwszej metody wyznaczenia wspomnienia śmierci oraz zmartwychwstania Jezusa i nie obejmował wątpliwości odnośnie do umiejscowienia samych wydarzeń. Problematiczne jest nadal celebrowanie ostatniej wieczerzy w czwartek, gdyż Jezus spożył ją nie jeden dzień, a najprawdopodobniej dwa dni przed szabatem. Dołączyć do tego należy najnowsze badania dotyczące roku omawianych wydarzeń.

Jeśli uda się w przyszłości ustalić dokładną datę dzienną najważniejszych wydarzeń zbawczych, czy nie powinno się zmienić metody ustalania Wielkanocy? Jest to pytanie do dalszej dyskusji, choć na razie czysto

³² C. Humphreys, *The Mystery of the Last Supper*, s. 80–94, 191–196.

³³ F. La Greca, L. De Caro, *Aprofondimenti sulla nascita di Gesù nell'1 A. D. e sulla datazione della crocifissione nel 34*, DOI: <https://doi.org/10.3308/ath.v34i1.450>.

teoretyczne. Jeżeli jednak rozważyłoby się takie rozwiązanie i Stolica Apostolska wskazałaby stałą datę Wielkanocy, to pojawia się problem relacji dni tygodnia względem daty dziennej, która wypadalaby w różne dni. Sugerując się sporem o datę świętowania Wielkanocy, należałoby jednak pozostawić powiązanie święta z konkretnymi dniami.

Kolejnym i ważnym jest pytanie: czy charakter i celebracja Wielkiego Tygodnia nie powinny ulec zmianie? Przeniesiona mogłaby być Msza Wieczerzy Pańskiej z czwartku na środę po zachodzie słońca. Dodać należy, że od starożytności środa była dniem postu, jako dzień zdrady Judasza³⁴. Czy nie jest to zatem kolejny argument za przeniesieniem na środę celebracji liturgicznej ostatniej wieczerzy?

Bibliografia

- Akta synodalne 381–431, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010 (Synody i Kolekcje Praw, 4).
- Akta synodalne 50–381, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006 (Synody i Kolekcje Praw, 1).
- Augustyn z Hippony, Kazanie 218 „Na Wielki Piątek”, Warszawa 1973 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 12).
- Balthasar H. von, *Teologia misterium paschalnego*, Kraków 2001.
- Chryzostom Jan, *Kazanie na Wielkanoc*, oprac. J. Salij, S. Bojarski, Warszawa 1971 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 8).
- Cyryl Jerozolimski, *Katecheza 18: W jeden, święty, powszechny Kościół*, oprac. M. Bogucki, Kraków 2000 (Biblioteka Ojców Kościoła, 14).
- Didache, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1988 (Ojcowie Żywi, 8).
- Didaskalia Apostolorum, oprac. H. Connolly, Oxford 1929.
- Dokumenty Soborów Powszechnych, t. 1, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007.
- Egeria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, Kraków 1996 (Ojcowie Żywi, 13).
- Euzebiusz z Cezarei, *Historja kościelna*, oprac. A. Lisiecki, Poznań 1924 (Pisma Ojców Kościoła, 3).
- Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, oprac. T. Wnętrzak, Kraków 2007 (Źródła Myśli Teologicznej, 44).

³⁴ A. Vogüé, *Kochać post*, s. 43; Piotr Aleksandryjski, *Kanony z rozprawy o „pokucie”*, kan. 15, s. 22; *Didascalia Apostolorum*, XXI, s. 181–185.

- Hahn S., *Czwarty Kielich. Odkrywanie tajemnicy Ostatniej Wieczerzy i krzyża*, Kraków 2018.
- Humphreys C., *The mystery of the Last Supper*, Cambridge 2011.
- Humphreys C., Waddington W., *The Date of the Crucifixion*, <https://www.asa3.org/ASA/PSCF/1985/JASA3-85Humphreys.html> (27.12.2021).
- Jaubert A., *La date de la Cène*, Paris 1957.
- Kanony ojców greckich, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2009 (Synody i Kolekcje Praw, 3).
- Konstytucje apostołskie, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007 (Synody i Kolekcje Praw, 2).
- La Greca F., De Caro L., *Aprofondimenti sulla nascita di Gesù nell'1 A. D. e sulla datazione della crocifissione nel 34*, „*Annales Theologici*” 34 (2020) nr 1, s. 13–58, DOI: <https://doi.org/10.3308/ath.v34i1.450>.
- Lessing H., *Die Abendmahlsprobleme im Lichte der neutestamentlichen Forschung seit 1900*, t. 1, Bonn 1953.
- Lijka K., *Dzieje Triduum Paschalnego. Historia liturgii*, red. W. J. Świerzawski, Zawichost 2012, s. 101–124 (Mysterium Christi, 2).
- Meier J., *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus: The Roots of the Problem and the Person*, t. 1, Doubleday, New York 1991.
- Nadolski B., *Liturgia*, t. 2, Poznań 1991.
- Naumowicz J., *Trzy spory o datę Wielkanocy*, „*Vox Patrum*” 26 (2006) t. 49, s. 453–470, DOI: <https://doi.org/10.31743/vp.8228>.
- Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, red. A. Bandura, A. Baron, T. Górski, H. Pietras, E. Stańska, Kraków 2003 (Źródła Myśli Teologicznej, 27).
- Pitre B., *Jezus i żydowskie korzenie Eucharystii*, Kraków 2018.
- Post jako praktyka duchowa. Ojcowie Kościoła o poście*, oprac. L. Nieścior, Kraków 2019 (Biblioteka Ojców Kościoła).
- Proniewski A., *Ostatnia Wieczerza w kontekście żydowskiej uczty paschalnej*, „*Rocznik Teologii Katolickiej*” 6 (2007), s. 57–67, DOI: 10.15290/rtk.
- Ratzinger J., *Jezus z Nazaretu*, t. 2: *Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, przekł. W. Szymona, Kielce 2011.
- Starowieyski M., *Przedmowa*, oprac. P. Iwaszkiewicz, Kraków 1996 (Ojciec Żywi, 13).
- Szczęśniak W., *Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie*, Warszawa 1906.
- Tertulian, *O poście przeciwko psychikom*, tłum. E. Stanula, Warszawa 2007,

- s. 177–196 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, 65).
- The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book II and III. De Fide*, oprac. F. Williams, Leiden–Boston 2013 (Nag Hammadi and Manichean Studies, 79).
- Vogüé A. de, *Kochać post*, Kraków 2010.
- Wróbel M., *Historia i teologia czwartej Ewangelii w świetle „Żydów” Janowych*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 1 (2018), s. 107–145, <https://doi.org/10.18276/cto.2018.1-05>.